

Валсамакі Іван "Журавлина Січ"

Повість

Оповідки про життя козаків, та їх долі

ПРОЛОГ

Осінь 18... року була полум'яною і теплою. У видолинку біля маленької степової річки жили своїм життям загублені у світах Перевізькі Хутори.

Ніхто не знав, коли тут з'явилися перші поселенці. Але мій дід – Тарас Котигорошко одного разу розповів, що сюди, втікаючи від погоні, попали колись козаки-побратими. Вони викопали у непролазних калинових хащах яскиню¹ і сховалися там, а коней відпустили на свободу. Татарський чамбул²

не зміг їх знайти. Відтоді на кожній січі козаки почали брататися. І не було у звиягах сміливіших козаків, ніж побратими.

Після дідових оповідок вирішили стати побратимами дідові онуки, я – Іван Котигорошко і мій найкращий друг Марко Нечай.

Інколи, як траплялася нагода, у Перевізькі Хутори приїздили наші батьки. При світлі вечірнього багаття вони розповідали багато нових історій про походи, життя Журавлиної січі і про те, що кожного року до січі приходять хлопці. Спочатку вони стають джурами, а після складних випробувань – козаками. Ми з Марком вже давно загорілися бажанням стати козаками, поїхати з батьками на січ, та вони говорили нам: «Ще рано, хлопці... Ще встигнете... Ось прийде ще одна осінь, і тоді побачимо, як воно...»

Яса³ осінніх небес вигравала особливими кольорами і дарувала людським очам таку чарівну синяву, що хотілося бігти у безмежне небо... Був прохолодний ранок, і за високими ясенами виднілися постаті двох вершників – наших батьків. Вони їхали на січ.

ГЛАВА 1

Старезний дідуган Кирило Ждан взяв ковальського молота у свої дужі руки ще змалечку, бо його батько був ковалем. Батько кував все, що тільки й могло куватися. Ковальське ремесло уподобав і Кирило. Люди казали, що і раніше рід Жданів був ковальським. Все, що було зроблено на січі із заліза, було жданівським. Це і мечі-домахи, і особливо гострі шаблі, і якірці, навіть лемеші для відходників⁴, а ще свистки для маленьких козачат.

Якось до Кирила завітав батько Марка Нечая і попросив викувати для сина та для мене дві невеликі шаблі, щоб якраз по дитячій руці. Згодом коваль зробив ці шаблі, а старший Нечай dopravив їх до Перевізських Хуторів.

Вигравало різнокольоровими барвами стигле літечко, і ми з Марком, радіючи з того подарунку, пропадали до пізнього вечора у непролазних калинових хащах біля хуторів, вдаючи, що ми вже дорослі козаки і удвох здатні подолати будь-кого.

А ще дядько Нечай привіз таку чудернацьку штуку, яку назвав загадковими словами – нюрнбергський квадрант⁵.

Це, хлопці, дуже корисна річ, – сказав дуже серйозно він, – Якщо навчитесь користуватися квадрантом, то ніколи не загубитесь, в найскладніших ситуаціях обов'язково знайдете один одного. Незвичайний прилад дядько відібрав у полоненого татарського бєя⁶. За допомогою цього приладу татарський чамбул розбігався на всі боки і знову збирався в одному місці.

Як же стане у пригоді цей дивовижний квадрант, коли прийде час для складних випробувань!..

ГЛАВА 2

Від Перевізьських Хуторів на січ вело декілька доріг. І всі вони були відомі мені та Маркові: спочатку – шлях від Хуторів до Крижового перехрестя. Там здавна стояла невеличка церква, яка так і називалась – Крижова. Церкву було зроблено із комишу та глини. Правив службу там отець Саватій. Ніхто не знав, скільки років святому отцю. Коли він розпочинав службу, його громоподібний бас було чутно далеко-далеко. І всі степові звірі завмирили від того голосу. Трішки лячно було навіть козакам, які йшли до отця Саватія на сповідь, або просто на молитву. Зрештою, все ставало на свої місця. І служба текла, мов степова річка, світло і достойно, а сам отець Саватій не здавався вже таким страшним.

Одного разу, дійшовши до Крижової церкви, вклонилися отцю і ми. Він поклав свої величезні долоні на наші голови і сказав тихо: «Хай буде благословенним для вас цей великий степ і ви, суцї у світі»...

Довго отець Саватій говорив з нами про долю козацьку, про наших батьків-козаків. Це запам'яталося, і потім ще багато разів зустрїчав він нас, наче рїдних онуків.

Крижову церкву підпалювали татари, половці і інші степові племена. Церква на перехресті доріг дратувала степовиків, бо була незрозумілою для них. На перший погляд, звичайна мазанка із глини та комишу. А зайдеш – тепле світло розливається у святій господі, ікони виблискували золотаво. Тут, у Крижовій, наймолитовніше місце у степу на багато верст навкруги.

Чому я так детально розповідаю про цю церкву? Я та Марко разом з отцем Саватієм після підпалювань відновлювали її, церква була дорогою козацькому серцю, в нїй жила пам'ять про наших дїдів-прадїдів.

Колись до церкви зайшов незвичайний мандрївник.

Сава Сковорода, – назвав він себе. – Церкву вашу побачив ще здалеку. Вона світиться, як нічне сонечко. Тепла і світла. Гадаю, що через неї пройшли і ще пройдуть людські сподівання, і віра козацька загартується, стане непереборною, як найміцніша криця...

Коли ми оговталися, Сава Сковорода щез, як видіння.

ГЛАВА 3

Козак Данило Сарич був схожий на старе-престаре дерево. Зморшки на його обличчі можна було переплутати з корою вікового дуба. Данилові і справді було майже сто років. Він навчав козаків та джур з Перевізьких Хуторів рукопашному бою, який він називав гопаком. Гопак – це ціла система дивовижних рухів, схожих на танцювальні. В якийсь момент Данило вистрибував високо – високо і завдавав супернику удар. Або ще таке: старий падав на землю і стрімко робив ногою підсічку. Дивно було спостерігати, як він демонструє складні прийоми, що були не під силу навіть молодим козакам. Багато чому Сарич навчив мене та мого побратима. Саричеві удари мали чудернацькі назви. Прямий удар в підборіддя називався «тузик». Справді, в момент цього удару в підборіддя начебто вгризалось сильне і кусюче щеня. А «танок» – це вже удар ногою з розвороту. Суперник цього не бачив, бо під час занять ми були одягнені у шаровари, які приховували всі рухи ніг.

Після наших занять вишкіл продовжувався. Сарич по черзі сідав на кожного з нас, і ми повинні були у положенні лежачи випрямляти свої руки. Данило мав чималеньку вагу, тому численні фізичні вправи вдавалися важкувато. Як же ми згадували діда Данила добрим словом, коли після бою залишалися живими. А суперники ніяк не могли зрозуміти оцієї боротьби, яку Данило Сарич називав дуже просто і емко «гопак».

ГЛАВА 4

Баба Явдоха навчила мене та Марка, як готувати найсмачнішу саламаху. Найсмачніша у

світі саламаху з гречаного борошна. Це борошно бабця розмішувала у невеликій кількості води. Потім у казан клалося сало, чи смалець, а ще – цибулька. І все це шкварчало, уварювалося у казанку. До тих пір, доки цибуля набиралася бронзового відтінку. Кипляча суміш заливалася водою і доповнювалася водою і борошном: чотири міри води і одна міра борошна. Явдоха розмішувала це варево, наче б "махала" дерев'яною ложкою, вигрібаючи з самого дна казанка сало. Так і виникла, мабуть, назва найвідомішої козацької страви – саламаха.

Якщо в хід йшло кукурудзяне борошно, то вже була мамалига, а якщо пшоно – куліш. Козаки навмисно пересолювали ці страви, щоб вони якомога довше не прокисали. До речі, баба Явдоха навчила нас підсолювати і підсушувати на сонці ці коржі. Ми брали їх з собою в дорогу, а коли треба було швидко приготувати обід чи вечерю, розмочували коржі у несолоній киплячій воді – і саламаха була готова. Часто ми їли коржі сухими.

Цікаво також було готувати тузлук – відвар цибулі і часнику та дрібної риби без кісток. У поході із тузлука можна було дуже швидко приготувати юшку.

Ось таку школу пройшли ми у баби Явдохи.

ГЛАВА 5

Незабутніми були прогулянки з бабою Явдохою по навколишнім степам. І вона розповідала, як про щось, дуже близьке їй, про трави, про степ.

Ось, хлопчики мої, дим-трава, або димниця. А поруч – сліпа тютя чи падиволос, сліпак. Далі – нехворощ-полин.

Ще Явдоха розповідала про бардюжок, гогозник, воротаси, чорноротку, пацюрці. Назбиравши трави та ягід, ми поверталися до бабусиної хати. Йшли мовчки, і кожен з нас думав про щось своє. А за нами до бабусиної оселі чимчикував молодий степ, який охоче ділився своїми багатствами.

Травниця Явдоха-Нечай – рідна бабця мого побратима, Марка. Вона лікувала після тяжких поранень і недуги козаків, збираючи для цього різноманітне зілля. Кожен її трунок підіймав майже із небуття і молодих, і старих козаків. Перші весняні трави були для Явдохи як маленькі діти. Вона збирала їх не зразу, а поволі, говорячи щось пестливе і ніжне. У нечаївській хаті під стріхою жмурилися під променями сонця бадан і череда, хрещатий тирлич і ромашка, а пізніше – багульник і шипшина, тьмяно-синій терен. Багато ще чого було у Явдохи-травниці.

Одного разу до хуторів після кривавого бою прискакав чамбул на чолі з відомим у наших краях мурзою Тугаєм.

Шайтан-Явдоха!..., – Волав він. – Врятуй мого сина! Я знаю, ти зможеш...
Очі Явдохи, кольору неба над хуторами, дивилися наче б крізь Тугая. Вона нічого не казала у відповідь. Лише пошепки молила Богоматір, аби хлопці-козаки залишилися живими.

За наказом мурзи вершники підпалили стару нечаївську хату, а Явдоху забили до смерті нагаями.

ГЛАВА 6

Дужі руки козака Якова Самокіша зав'язали очі Маркові та мені. Потім нас посадили у човен і через деякий час ніс човна уткнувся в протилежний берег. Знов коротка дорога. Дядьки-козаки, тихо перемовляючись, зупинилися і почали прив'язувати нас до верби. Вона, справді, була стара, бо ні Марко, ні я не могли дотягнутися навіть кінчиками пальців один до одного – такою великою була ця верба. Десь недалечко кричали стривожені журавлі.

Мабуть, ми на Журавлиному острові, - подумав я і сказав про це Маркові.

Зажди трішечки,- відповів Марко,- незабаром будемо знати. А журавлі тут є. Бач, як

кричать!..

Поволі ми стали вибиратися із "мотузкового полону". Сім потів зійшло з облич – і нарешті довгоочікувана свобода. Ми перевірили все те, з чим нас відправили на Журавлиний острів. Є ніж, кресало. А ось і квадрант, яким ми вже вміли користуватися. Найперша задача – зробити курінь, щоб захищав від негоди. В цій простій роботі прийшли сутінки. Марко ще до цього успів зробити лука і за його допомогою підстрелив двох зайців.

Весело тріщило вогнище. Смажена зайчатина зникла дуже швидко, майже відразу. Ми заснули. Нам снились журавлі, які прийшли до нас у гості. Вони розмовляли з нами на чудернацькій мові, але ми все одно їх розуміли.

ГЛАВА 7

Зовсім близько тріснула гілка. Ми з Марком завмерли, та істота, що наступила на гілку, завмерла також. У нас зовсім не було страху, бо щось підказувало: все буде добре. Небо вже почало світлішати, ми побачили маленького дідуса-лісовичка з довгою та сивою бородою. Він заговорив на незнайомій нам мові, але ми розуміли кожне його слово. Та мова була схожа на журавлину, і відрізнялася від пташиної тим, що, мабуть, крім нас її ніхто досі не чув. Здається, одними тільки очима старий заспівав знайому нам пісню: «Ой, дзвени, дзвіночку, мій жайвороночку...»

І, справді, у високому, зовсім вже світлому небі заспівав жайвір. Дивно було бачити і відчувати це.

Хто ви, хлопці, я знаю. А мене звати Старий Свирид. На цьому острові – я головний. Ви хочете потрапити на січ? Я покажу вам дорогу, але спочатку треба зробити пліт. Старий щез, наче б його і не було, а ноги вивели нас на берег Дніприща. Води його стрімко летіли у тому напрямку, де була січ. На теплий берег опускалися останні сонячні промені, і вже стояв готовий до відплиття пліт, який ми назвали Котичай, поєднавши у цій

назві наші прізвища Котигорошко і Нечай. Тільки-но ми сіли на пліт, як на березі з'явився Старий Свирид. Мовчки, знову тільки очима, він показав дорогу на січ. Котичай зрушив з місця...

ГЛАВА 8

Минуло чимало часу, і ми дісталися правого берега Дніприща, де понад берегом була відома всім козакам дорога. Ще трішки часу – і ми були вже біля Павлюка. Звідси до січі – вже зовсім близько. І тут за поворотом біля лісу з'явилися вершники, не схожі на козаків. Коні були низькорослими, а вершники – смаглявими.

Татари!.. – прошепотів Марко і дав знак, що треба збивати двох останніх вершників. Татари пролетіли мимо, а двох останніх вершників ми змогли збити на землю. Швидко пов'язавши їх, ми знову причаїлися, бо побачили загін козаків, який наздоганяв татар-конокрадів. Ми сіли на татарських коней, положили поперек сидел ворогів і помчали на Січ.

Цікаво, що дорогу до січі перетинала річка Середня Скарбна. Вона брала свій початок біля Підпільної, довго блукала по оболоням, та зрештою впадала у Дніпро. Розпочинався схід сонця, побратими вже відчували кінець складної подорожі. На березі річки мене, Марка та інших побратимів зустрічали козаки. Вони були здивовані, коли побачили, що ми привели з собою полонених...

Так ми стали козаками, як і інші побратими, що витримали складне випробування. У подальшому доля дарувала нам ще більші та складніші випробування, рясно политі потом та кров'ю. Доля дарувала нам перемогу у звитягах, але ми втрачали своїх товаришів. Такий був час – важкий та героїчний. Ми зростали у цьому часі воїнами, відданими козацькому братству, його суворим законам і традиціям. А Журавлина Січ стала нашою долею.

ГЛАВА 9

Давно колись січові козаки шапками наносили на стару скіфську могилу чималенько землі. На верхівці новоствореної гори поставили гляду. Це така собі вишка з драбиною, з якої козаки спостерігали, що діється у степу, чи не наближається часом татарське військо. І коли ворог наближався, запалювали бочку з хмизом та смолою. Цей сигнал приймали козаки на наступній гляді, і далі, і далі по ланцюжку до самої січі. Січовики хутко збиралися і вже були готові дати відсіч ворогові.

Гляда – це особливе місце у козацькій повсякденній службі. Тут неможливо було навіть трішечки закуняти, бо зненацька могли підповзти татарські розвідники – і все, приймай бій, козаче. Свій вишкіл пройшли на гляді я та Марко. Це запам'яталося.

Найголовніше, іще під час першого чергування на гляді ми змогли попередити своїх товаришів про небезпеку. До речі, це були чамбули мурзи Тугая, який дуже часто наближався до січових володінь, намагаючись будь-що захопити у полон козаків на дальніх глядах.

ГЛАВА 10

Батава – це козацький наступ лавою, безстрашною, незважаючи ні на що. У Чорній долині під Кафою дуже часто перетиналися у боях козаки та татари. Коли ми взяли участь у першому поході, батава для мене та для Марка було першим випробуванням на козацьку зрілість, вміння у бойовій обстановці не залишати свого місця, дивитися небезпеці прямо в обличчя. В першій батаві ми заледве не поступилися досвідченим воякам, яких очолював Сердалі-бей. В бою намітився перелом, і перемогу могла отримати та чи інша сторона. Мабуть, у нас було більше терпіння і віри в те, що ми сильніші...

Чорна долина була вкрита тілами загиблих як своїх, так і чужих. Було дуже моторошно, навіть більше, ніж у бою. Побачивши настрої молодих козаків, вже старий козак Остап Кочерга сказав, звертаючись до молодих:

- Бачите, хлопці, як воно буває. І у мене дрижаки були під час першого бою, але потім нічого... Терпіль, козаки. Терпіль... Колись ви добрим словом згадаєте свою першу звітягу.

Потім Кочерга звернувся вже до нас:

- Іване, Марко, ви сьогодні були молодцями, хай і надалі допомагає вам Божа Матір, заступниця козацька і берегиня.

Ще декілька разів під час козацьких походів ми проходили Чорну долину. І кожного разу ставав у нагоді досвід, набутий поруч з Остапом Кочергою. А він... він загинув не тут, у цьому проклятому місці, а під час штурму Кафи.

ГЛАВА 11

Микитин перевіз був вже недалеко. Валка возів втягувалася у Микитин Ріг дуже повільно. Ревли воли, відчувши, що близько вода, тобто можна буде напитися досхочу і нарешті спочити. Один віз, десь у середині валки, відрізнявся від інших. Він був застелений багатими килимами, а чоловік який сидів на цьому возі, був кримезний й водночас високорослий, мав пишне вбрання. Руки його були прикрашені перстнями. Другий чоловік був у чернечій сутані, але на поясі висіла шабля, на ефесі котрі впевнено лежала дужа рука ченця.

Після того як вози оглянув кантаржій⁷ Дмитро Брюховецький разом із помічниками, вози потихеньку почали переправлятися на протилежний берег. Візничі середнього возу Брюховецький наказав від'їхати. Коли це сталося, навіть жилка не здригнулася на обличчах тих двох – пана і ченця.

- Хто з вас Войцех Вишневецький? – несподівано запитав кантаржій.

Чернець мовчки вказав на себе.

- Покажіть, що везете!, – звернувся до нього Брюховецький.

Вишневецький, нічого не кажучи, відкинув один з килимів – і козаки завмерли. Під грайливим ранішнім сонцем вигравали оздобленні золотом дві ікони. Вони були наче б дві сестри, та дивилися на всіх з однаковим спокоєм і тугою...

- Матір Божа!.. – вихопилося у Брюховецького.

- Одна ікона – плата за перевіз і за те, щоб подальший шлях був спокійним, – нарешті сказав Вишневецький.

Брюховецький махнув рукою і віз поволі під'їхав до порону. А помічники кантаржія вже несли ікону до сторожки. Там цю ікону вперше побачили я та Марко Нечай. Саме нам доручили відвезти її до Крижової церкви.

Декілька разів цю ікону намагалися викрасти татари, але Отець Саватій завжди встигав попередити січовиків про небезпеку.

ГЛАВА 12

Шлях на Кримський півострів, до Кафи, у всі часи був складним. Було безліч боїв, наші побратими гинули, а ми йшли далі, щоб ще раз показати бусурманам козацький дух, козацьку силу. По дорозі під час одного з походів ми зустріли своїх батьків, які разом із своїм кошем також йшли на Кафу. Ми знали, що там чекають на визволення наші брати і сестри, побратими. У ті часи тут був найбільший у Європі ринок з продажу невольників. «Живий товар» звозили звідусіль, більш за все – із степів Великого луку. Під Кафою зав'язався кривавий бій. Ми йшли вперед і вперед по вузьким вуличкам цього міста. По нашому шляху чулося: «Алах акбар» – так реагували жителі Кафи на появу козаків. На одній із вулиць прийняли свій останній бій наші батьки. Дуже важко було потім стримати сльози і відчай. Той час диктував своє. І додому ми поверталися з визволеними земляками.

... Ось попереду з'явилися знайомі з дитинства Перевізькі Хутори. Тут так и лишилося неприбраним згарище хати баби Явдохи. Ще лишалися живими наші матері, які чекали від нас онуків, продовження життя...

ЕПІЛОГ

Як степові буревії, стрімко пролетіли для мене та мого побратима Марка роки. Ми пройшли добрий вишкіл на січі. І тоді рада кошових вирішила, що ми повинні вчитися у Братській школі. Бач, козацтву потрібні освічені козаки.

Спливуть ще декілька років, я стану писарем у канцелярії Війська Запорозького. Мій побратим – Марко Нечай загине під час бою біля Журавлиної січі, не встигнувши зустріти свою двадцяту весну, своїх журавлів, які і досі, клин за клином, летять і летять над Чортомликом та Базавлуком. Десь своїми крилечками вони зачепили Перевізські Хутори.

Напевно, їх стрічали і проводжали вже сліпими наші з Марком матері. Вони щось шепотіли услід журавлям...

Словничок-довідничок

- ¹ печера
- ² загін вершників
- ³ сядиво
- ⁴ козаки-господарники, рибалки, мисливці
- ⁵ прилад для орієнтації у степу
- ⁶ татарський полководець
- ⁷ козак, відповідальний за збір платні за перевіз